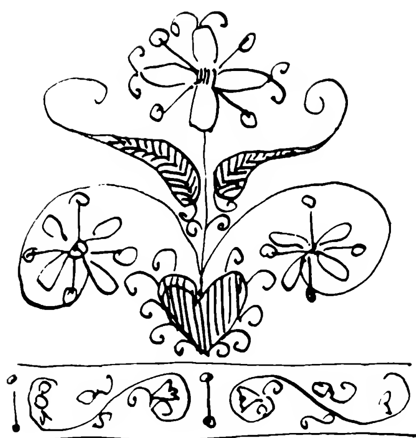
VLASTA SVOBODOVÁ

O HORÁCKÝCH VÝŠIVKÁCH

HORÁCKÉ MUZEUM V NOVÉM MĚSTĚ NA MORAVĚ

VLASTA SVOBODOVÁ

O HORÁCKÝCH VÝŠIVKÁCH

1967

NOVÉ MĚSTO NA MORAVĚ

Oblast horáckých lidových výšivek se kryje s územím Českomoravské vysočiny po obou stranách bývalé českomoravské politické hranice. Moravské Horácko zahrnuje okolí Žďáru nad Sázavou, Nového Města na Moravě, Bystřice nad Pernštejnem, Velkého Meziříčí, Telče, Dačic, Jemnice a také Třebíče a Moravských Budějovic. Přechází do území podhůří Vysočiny, tzv. Podhorácka, až po Náměšť nad Oslavou a Tišnov. Do Českého Horácka náleží Poličsko, Hlinecko, okolí Humpolce, zejména část zvaná Zálesí, Pelhřimovsko a okolí Počátek. Oblast Horácka je přerušena někdejším německým ostrovem, který dosahoval od Havlíčkova Brodu přes Jihlavu až po Stonařov.

Věcné doklady pro horácké výšivky máme teprve z přelomu 17. a 18. století. Ze staršího období pocházejí jen kusé zprávy o vyšívaných textiliích, obsažené v archívním materiálu ze 16. a 17. století. Tak o „císce vyšívané“ se dovídáme ve svatební smlouvě Zuzanky Hedvábné z Bohdalova a Jeronýma Kordíka, souseda kamenického, kterou uzavřeli l. p. 1621, o „vyšívaných rouchách a rouškách“ v soudních zápisech města Jaroměřic n. Rokytnou z let 1636—1651. Zápisy ve starých listinách nás dále informují o plachtách s mřížkou, vyšívaných šátcích a plachtách. Z vyšívacího materiálu se uvádí hedvábí a haras, barvy jen zřídka, a to červená a černá. Ze 16. a 17. století však již máme podrobné zápisy o textilním materiálu, výšivky patrně v té době nebyly tak bohaté a výrazné, aby byly považovány za rozlišující znak pro jednotlivé textilní předměty. Nebyly asi ani příliš vysoko oceňovány. Ani starší vyobrazení nepřinášejí doklady pro hojnost výšivek na lidovém kroji. Na výběr textilního materiálu se již tehdy pravděpodobně kladl značný důraz, stejně jako v 19. století, kdy textilie dávaly kroji barevný ráz. Souviselo to s rozvojem lidové tkalcovské výroby na Vysočině od poloviny 18. století, která se místy udržela až do počátku století dvacátého. Úroveň výrobků byla již koncem 18. století tak vysoká, že

spolu s přísunem zboží z místních i cizích manufaktur na jarmarky měla nemalý podíl na tom, že se výšivkové umění soustředilo na plátno, zejména na pokrývky hlavy a obřadní plachty. Výzdoba obřadních plachet byla nezbytná a důvody pro ni měly hlubší kořeny, spočívající v lidové víře. K sukním s výraznými dezény pestrých barevných kombinací volily ženy většinou hedvábné měnivé zástěry v doplňkových barvách. Vyšívané plátěné zástěry patřily spíše k polosvátečnímu kroji, zejména k taneční zábavě.

Z krojových částí se vyšívaly ženské čepce a oděvní plachty „půlky“ a „plíny“, málo košile a zástěry, též spodní sukně. Skromná výšivka zdobila ženské živůtky, mužské vesty a kožené kalhoty. Mužům se tato skromnost mnohonásobně vynahradila na výzdobě bílého kožichu. Mezi vyšívané krojové části musíme zařadit také vyšívané široké opasky. Z ostatních textilií se ještě v 19. století vyšívaly církevní přikrývky, koutní plachty, svatební prapory a prostěradla.

Ještě v první polovině 19. století se na plátně vyšívalo barvenou přízí, hedvábím a vlnou. Zatímco se vlna udržela ve vyšívacím materiálu ještě po polovině století, hedvábí a přízi zatlačovala stále více do pozadí bavlnka, modrá, ale zejména červená a bílá, a ta potom v druhé polovině století nabyla zcela převahy.

Ženy vyšívaly nepochybně nenáročné ornamenty samy, avšak dokonalost některých výšivek a zprávy z archívů nasvědčují, že komplikovanější výšivky se zadávaly zručným vyšívačkám, a to jak v 17., tak v 19. století. Některé ženy si touto prací pravděpodobně vydělávaly na živobytí. Vyšívání bylo nezřídka součástí prací švadlen a krejčích. Z 19. století je známa řada jmen těchto lidových tvůrců. Do rukou většiny žen se dostalo vyšívání prostřednictvím školní výuky od konce minulého století, avšak toto vyšívání má málo společného s tradičním lidovým uměním.

Mluvíme-li o horáckých výšivkách na Českomoravské vysočině, neznamená to, že jsou výšivky v celé oblasti stejné. I když v nich převažují společné znaky, spočívající v morfologii motivů, přece jen mají výšivky v jednotlivých okrscích typický regionální ráz, který se jeví v kompozici motivů a barevnosti. Rozmanitost podle okrsků souvisí se zvláštnostmi v lidovém kroji žen; zvláště patrna je v obřadních textiliích. Zhruba můžeme rozdělit celou oblast na severní a jižní polovinu; na české straně je mezním místem Havlíčkův Brod, na Moravě Velké Meziříčí.

1

Rozmanitý soubor výšivek z Horácka bychom mohli roztřídit podle několika hledisek, formálních, obsahových i funkčních. Formální stránkou se tyto výšivky dělí například podle barvy na bílé, dvoubarevné a vícebarevné, podle výšivkového materiálu na vyšívané přízí, hedvábím, vlnou a bavlnkou, protože každý z těchto materiálů dodává výšivce osobitý ráz. Stejně tak bychom mohli vytvořit řadu typů podle technologie. Obsahově se liší výšivky dekorativní od symbolických a takových, které mají narativní charakter (zobrazují žánrové scény z lidového prostředí). Co do funkce se na Vysočině dochovaly výšivky církevní, výšivky na krojových částech, na dekoratívních a obřadních textiliích. Pro přehlednost a zdůraznění jejich estetické hodnoty a místa v lidovém prostředí se zaměříme nejprve na vyšívané krojové části z plátna, dále na obřadní plátěné textilie a konečně vyšívané krojové části, ušité z těžších materiálů.

Velkou péči věnovaly ženy úpravě hlavy. Ze 17. století pocházejí zprávy o náčelnících, rouchách a rouškách, a o čepcích. Až na roušky, nemáme zprávy o jejich výzdobě. Také u čepců se uvádí pouze materiál. Náčelníky, jak se zdá, nosily jen dívky. Reminiscencí na ně mohou být plátěné „půlky" s vyšívanými cípy, jaké se zachovaly na Telčsku a Moravskobudějovicku. V 19. století se uvazovaly kolem hlavy, vdané ženy je vázaly přes čepec. Ještě na počátku

19. století příslušely čepce jen vdaným ženám, ale potom je nosily i dívky. Zejména v severní části Horácka si oblíbily malé čepečky, bílé „škařoupky". Nejvíce předmětových dokladů máme pro čepce a oděvní plachty a můžeme je datovat nejdále druhou polovinou 18. století, většina však pochází ze století devatenáctého.

Vyšívané čepce, uložené v muzeích, pocházejí jen z některých částí naší oblasti; zřetelně se na nich projevují regionální rozdíly. Velkou skupinu tvoří dvoudílné plátěné čepečky, jaké se nosily v oblasti od Chotěboře až k Poličce, a na Moravském Horácku zasahovaly od hranic Poličska k jihu, až po Velké Meziříčí. Jejich díly tvaru čtvrtkruhové výseče spojuje šev od čela k týlu a kolem obličeje je rámuje bílá krajka. Podle technologie výšivky se dělí na dva typy, na tvrdé čepečky „škařoupky", na Poličsku zvané „lebky", a na měkké čepce, prolamované.

„Škařoupky" se podšívkovaly většinou silným lněným plátnem, které jednak zpevňovalo tvar, jednak krylo rub výšivek na lícové straně, která byla z jemného plátna. Linie a obrysy ornamentů se v rubu vedly nití, která se obšívala, takže vznikl pevný, plastický dekor. Zbývající místa se vyplňovala drobnými uzlíčky, které dodávají čepci efektní mechový povrch. Podle této techniky se „škařoupky" označují také názvem „čepce uzlíčkové". Používalo se převážně barvy bílé, ale vyskytují se též čepce, jejichž vyšívání je zvýrazněno žlutou nebo černou barvou, na Hlinecku, z okolí Žďáru, známe čepce vyšité v kombinaci bílé a modré. Motivy výšivek na těchto čepcích jsou rostlinné, geometrizované a podle jejich kompozice rozeznáme několik typů: nejjednodušší je opakování jednoho až tří motivů v pravidelném dezénu, nepřehledně působí volná kompozice rozmanitých prvků a jejich opakem je pak přesně členěná plocha s dominantou ústředního motivu.

Prolamované čepečky „mřížkované" se šily z jemného plátna. Typy motivů jsou příbuzné motivům výšivek na „škařoupkách", ale jejich konturování je provedeno plným stehem. Výplně zdobí rozmanité prolamování, šité v nitkách.

Významnější kolekce obou typů čepců jsou uloženy v muzeích v Hlinsku, ale též v Chotěboři, Poličce, Novém Městě na Moravě i Velkém Meziříčí. Pocházejí převážně z první poloviny 19. století, avšak některé naznačují starší původ.

Na Humpoleckém Zálesí a na Pelhřimovsku se nosily odlišné čepce, měkké, s nabíraným dénkem, které se do tvaru upravovaly na hlavě. Na dénku se vyšívaly červenou, žlutou a modrou bavlnkou rostlinné a geometrické motivy, sestavené do soustředných kruhů nebo elips. Jen svatební čepce byly pošity vlnou, korálky a buillonem. Čepce se nosily ještě v druhé polovině minulého století. V literatuře se udává provenience takových čepců do obce Krasoňova,

1a

odkud jsou známa jména jejich vyšívaček. V poslední fázi se jejich výroba přesunula do Humpolce, kde se vyšívaly pro jižní a jihozápadní obce. V posázavské části Humpolecka, „voplešácké“, se nosily čepečky třídílné, tvrdé, vyšívané prolamováním nebo uzlíčkovou technikou. Tvarem jsou příbuzné čepcům středočeským, výzdobou „škařoupkám“.

Ze Žďárska a Novoměstska se dochovaly čepce z bílého plátna. s kulatým dénkem, na nichž jsou rostlinné motivy vyšity bílou bavlnkou v kombinaci plné a dírkové techniky. Výplně dírek zdobí „pavoučci“. Typologicky je výzdoba příbuzná výzdobě oděvních pla-

chet z poloviny 19. století a mladší doby. Buď byly krátce trvající módou, nebo je nosily jen zámožné nebo společensky vysunuté ženy na vesnicích, snad i selky ve městech. Nemáme pro ně a jejich použití průkazných zpráv, avšak nasvědčuje tomu nejen velmi málo dokladů, ale také jejich neobvyklé tvary, které v ničem nenavazují na tradiční typ místních čepců.

Ne příliš zřetelné jsou na prvý pohled regionální rozdíly výšivek na oděvních plachtách, „půlkách“ či „třícípáččích“ nebo též „třírožkách“ a čtvercových „plínách“. Kompozice výzdoby těchto plachet souvisí se způsobem jejich úpravy. Trojúhelníkové „půlky“ se uvazovaly kolem krku, na prsou zkřížily a cípy se zasunuly za živůtek, nebo za stuhy zástěry. Velkými plenami se zavinovala hlava na způsob šátku, avšak její cípy se pod bradou pouze překřížily a svázaly nad čelem nebo na temeni. Podle místních zvyklostí a příležitosti se též pod bradou svazovaly, nebo prostě sepnuly špendlíkem. Obě tyto součástky se nosily poměrně déle než vyšívané čepce, a to až do konce minulého století, přesto, že je v průběhu druhé poloviny století nahrazovaly rozmanité druhy šátků a přehozů manufakturní a tovární výroby. V poměrně četných kolekcích se dochovaly ve všech muzejních sbírkách a tu a tam i v soukromém majetku. Máme zprávy o tom, že se dávaly ženám do rakve, avšak zejména zámožné nebo parádivější ženy měly ve výbavě víc než jednu plenu nebo „půlku“. Oděvní plachty nejsou datovány, ale podle materiálu a formálních znaků pocházejí většinou z období kolem poloviny 19. století a některé také za starší doby.

Společným znakem oděvních plachet je kompozice výšivek v ploše. Podél obvodu, nebo alespoň dvou stran, se vine pás ornamentů, těžiště výzdoby je soustředěno do jednoho, hlavního cípu. Skromněji se pak vyšívaly dva postranní cípy, na plenách někdy i protilehlý cíp cípu hlavního. Při použití plachty bylo nutno vyložit hlavní výšivku co nejviditelněji. Zejména po polovině 19. století, kdy vyšívané čepce byly již vystřídány čepci z rozmanitého materiálu, zůstaly plachty jedinou honosně vyšívanou ozdobou ženského kroje.

Také motivicky jsou výšivky obou druhů plachet příbuzné. Obvodovou výzdobu tvoří buď „cesta“, obvykle vlnovka vyplněná lupínky a květy; v tom případě se okraj pleny lemoval krajkou, nebo vyšívané zoubky rozmanitých tvarů, zdobené jednoduchými metličkami nebo květy. Hlavní cíp zdobí kytice, vycházející z jednoho bodu, sestavená z jednoduchých květů, nebo geometrizovaných rostlinných tvarů. Doplňují je geometrické motivy a výjimečně též stylizovaní ptáci. Kytice jsou zasazeny do srdce nebo rozmanitých nádob, jejichž stylizace je v některých případech tak značná, že zcela popřela tvary reálných předmětů. Ostatní cípy zdobí drobnější vý-

šivka ve stylu vyšívání na hlavním cípu. Regionální rozdíly ve výšivkách nejsou příliš výrazné a můžeme je sledovat jen velmi důkladným srovnávacím studiem jednotlivých motivů a jejich kompozice. Poměrně zřetelnější jsou vývojové odlišnosti co do formy i technologie výšivek.

Vývojové změny se jeví pouze ve formální stránce výšivek. Ubíraly se od velkých motivů, přehledně komponovaných do jednoduchých kytic, ke zdrobnění a nepřehledné kompozici. Zmenšováním motivů přibývalo na jejich množství, protože vyšitá plocha se nezmenšila, spíše se rozšiřovala. Střídal se i vyšívací materiál a komplikovala se technika. Od vyšívání bílenou přízí plochým oboustranným stehem s nepatrným použitím prolamování se přecházelo k používání bavlnky, prolamování se zjemňovalo. Nejbohatší výzdoby bylo dosaženo, jak se zdá, kolem poloviny 19. století, než došlo k výplním dírek šitými nitěnými „pavoučky", na úkor starší jednoduché, ale stylově čisté formy.

Z motivů jsou typická rozmanitá poupata, srdíčka, starobylý „větrník", „mlejnský kolo", šípky, hvězdy a „hodiny", růže, doplněné větvičkami, lístečky, „pacičkami" a „zrníčky". Kolem růží i hvězd jsou tyto drobné prvky komponovány obvykle do soustředných kruhů. Velmi často se vyskytují rozmanité geometrické tvary, ovály, kola, představující snad rostlinné plody, lichoběžníky i kombinace hranatých a kulatých forem. Motivy jsou pospojovány rovnými a různě tvarovanými čarami a závitnicemi. Kompozice motivů je jednoznačná. Z cípu plátna vychází ke středu plochy jeden, popř. tři stonky, a na jejich koncích, nebo v osách, spočívají hlavní motivy. Ostatní plocha kytice je vyplněna drobnějšími motivy. Rozměry motivů se řídí jejich důležitostí v celé kompozici. Zřídka je kytice zpestřena drobnými motivy stylizovaných ptáků.

Porovnáme-li výšivky tohoto druhu z poloviny 19. století z celé oblasti, rozeznáme některé rozdíly podle regionálních okrsků. Na Českém Horácku a v severní části Moravského Horácka převažovaly rostlinné motivy nad geometrickými, a byly poměrně drobné. Tam také došlo rychlejšímu vývoji k dírkovému a pavoučkovému vyšívání. V jižní a jihovýchodní části Horácka měly motivy jednodušší tvary větších rozměrů, avšak přehlednější a sevřenější kompozici. Zvláštní skupinu s použitím červené a modré barvy tvoří výšivky v okolí Jemnice. Z okolí Moravských Budějovic známe výšivky sestavené z rozměrných motivů v jednoduché vzdušné kompozici, které formálně souvisejí s výšivkami na Podhorácku.

S výšivkami na oděvních plachtách jsou příbuzné výšivky ženských plátěných zástěr. Na starších zástěrách překrývala výšivka větší část plochy, ale se zmenšováním motivů se stále více soustřeďovala ke spodnímu okraji a do cípů. Vyšívaly se též konce plátě-

ných stuh „fáborů“ zástěry. Zcela odlišný ráz mají vyšívané zástěry, jak se nosily v okolí Poličky. Šily se ze dvou kusů modrého plátna a bíle se vyšívaly. Plocha byla nejvíce zatížena širokým ornamentem podél spodního okraje, který vyvážil vzor komponovaný vertikálně podél spojovacího švu obou dílů zástěry, dále drobné motivy v celé ploše. Kompozice motivů hlavní výzdoby na zástěře je příbuzná spíše s výzdobou obřadních plachet.

Plátěné součásti kroje — mimo čepce — si vyšívaly mnohé ženy samy, avšak dokonalost některých výšivek, zejména na plenách, potvrzuje archívní zprávy o profesionálních vyšívačkách.

Velkou skupinu barevných horáckých výšivek tvoří výšivky obřadních textilií, církevních i světských. Lidové vyšívačky zhotovovaly antipendia i jiné přikrývky na oltář. Základem této skupiny však jsou koutní plachty „boudnice“ a svatební prapory. Klasifikace těchto výšivek je usnadněna jednak častým datováním, jednak výraznými regionálními znaky. Uchovaly se celistvé kusy i fragmenty, pocházející většinou z první poloviny 19. století. Vzácné jsou některé výšivky staršího data.

Nejstarší dosud zjištěnou datovanou výšivkou na Horácku je výzdoba čtvercové plachty, signovaná „Maria Teresia Schnejdern nata 9 Augus. 1673“, která byla z farního majetku darována muzeu v Moravských Budějovicích. Autorka ji pravděpodobně věnovala jako votivní dar kostelu. Plachta, určená snad k pokrytí kalichu, je z tenkého lněného plátna, po obvodu, v rozích a na středu vyšitá oboustranným plochým stehem bílenou lněnou přízí. Rostlinné stylizované motivy jsou sestaveny do několika kytic, uprostřed plachty je věnec. Motivy formálně odpovídají mladším výšivkám na plenách, avšak velmi výrazně se uplatňuje motiv jablka, které v pozdější době známe převážně z obřadních plachet. Neznáme přesné datum jejího vzniku, avšak podle všech znaků jej můžeme položit do přelomu 17. a 18. století. Z téže doby, snad i starší, je patrně jiná, menší rouška, uložená v dačickém muzeu. Možná, že měla podobnou funkci. V příbuzné kompozici ji zdobí rostlinné a geometrické motivy, vyšité červeným, modrým a žlutým hedvábím. Zejména v obvodové výšivce je zřetelný renesanční ornamentální styl.

Koutní plachty „boudnice“ sloužily k zahalení lože šestinedělky. Používalo se jich sporadicky ještě koncem minulého století. Máme zprávy o tom, že si je dívky samy vyšívaly do výbavy. „Nepoctivá“ nesměla v práci pokračovat, a proto některé výšivky zůstaly torsem. Takové informace však nevylučují podíl profesionálních vyšívaček na jejich vzniku, zejména pokud jde o náročné figurální obrazy. Šily se ze dvou kusů plátna, které se spojily vyšívanou vložkou. Buď byla vložka komponována vertikálně a potom bylo potřeba k zakrytí „koutu“ dvou plachet, nebo horizontálně, a pak postačila jedna.

V obou případech je kompozice výšivek stejná. Hlavní důraz se kladl na výzdobu vložky a spodního okraje plachty. Podél obou stran vložky se vyšívaly ještě rozmanité drobnější ornamenty. Podobně hlavní výzdoba bývala spojena s okrajem plachty průběžným pásem ornamentálních prvků. Okraje plachet zakončují třásně nebo krajka.

2

Některé plachty se šily ze širokého plátna a v tom případě se na místě vložky vyšíval široký pás. Týká se to plachet novějšího data.

Rostlinné ornamenty na boudnicích se typologicky od motivů na oděvních plachtách v základu neliší, avšak jejich kompozice v ploše je zcela odlišná, v souhlasu s tvarem plachty a její funkcí. Obřadní význam je pozadím pro použití některých motivů, symbolizujících lásku a plodnost, a figurálních obrazů, které jsou pro tuto

skupinu výšivek typické. Průběžnost vzoru neumožňuje centrální kompozici, a tak v okrajové výzdobě se řadí vedle sebe buď stejné kytice ornamentů, nebo se rytmicky střídá několik typů. Zato ve výzdobě vložky, která bývá asi 20 cm široká, nalézáme přece jen některé dominanty. Vedle zmíněných symbolů, jako jsou srdce, věnec, jablko, velmi často výrazně vystupují figurální motivy zobrazující postavy lidí, ptáky nebo věci. V prostoru těchto dominant umístila obvykle vyšívačka datum, popřípadě iniciály majitelky. Nejstarší dochované boudnice jsou ze silného plátna, vyšívané barvenou přízí na červeno a modro, nebo barevnou vlnou. V první polovině 19. století tyto vyšívací materiály přežívaly, navíc se vyšívalo bavlnkou.

V muzeích v Pelhřimově, Počátkách a zejména v Humpolci se uchovaly boudnice nebo jejich fragmenty, které mají společný ráz. Dominantou mezi motivy na vložce jsou mužské, ale zejména žen-

3

ské figury, provedené lineární výšivkou a silně stylizované ve smyslu zjednodušení forem. Zřídka je tu pár snoubenců či manželů, častěji ženská figura, popřípadě dvě, které mají atributy žen přinášejících šestinedělce „do kouta“ dary — koutní hrnec, v němž se nosila slepice, raneček s pečivem nebo nádoba se sladkou kořalkou. Jinde stojí žena na truhle, v jaké mívaly nevěsty výbavu, navíc drží svatební prapor. Tyto obrazy doplňují symboly, často motiv ptáka, dvojhlavého orla apod. Na vložkách bez figurálních motivů bývá dominantou některý ze symbolů a někdy i rostlinný motiv, např. oblíbený tulipán. Motivy ptáků se objevují též v okrajové výzdobě. Na Humpolecku se vyšívalo červenou přízí nebo bavlnkou, ornamenty jsou poměrně rozměrné, zatímco na Pelhřimovsku byly ornamenty menší a uplatnila se tu i modrá barva. V Počáteckém muzeu je uložena boudnice vyšívaná červenou, modrou a žlutou vlnou. Barevná kombinace spolu s hrubou nití dodává výšivce výraz a plastičnost. Zajímavé je technologické pojednání výšivek z této oblasti. Rostlinné a geometrické motivy jsou vyšity plochým stehem. Zato figury jsou vzdušné, obrysové, jen oděv mají zpracován intenzívněji použitím plošného nebo mřížkového stehu. Pro ženské figury je typické vertikální členění sukní na dvě poloviny, z nichž jedna je plná, druhá odlehčená. Na mnohých figurách se přes schematičnost v podání podařilo zachytit stavbu kroje. K této skupině výšivek na boudnicích můžeme přiřadit boudnice z Telčska, reprezentované zejména fragmentem s ženskou figurou obdobného typu. Není bez zajímavosti ani podobnost výšivek boudnic z těchto okrsků a výšivkami na Jindřichohradecku.

Dalším okrskem barevných boudnic je okolí Velkého Meziříčí. Figurální motivy jsou umístěny jednak ve vložkách, jednak ve spodních okrajích. Všechny motivy se vyšívaly plným stehem. Stylizace figur tu však vyplývá spíše z technologie, která neumožňuje zcela realistické ztvárnění, než ze záměru. V žádném případě nebylo dosaženo ornamentálnosti lidských postav, která by se stala stylem. Zobrazuje se manželský pár, ptáci, a v jednom případě jsme svědky dokonce celé scény námluv, kde je zobrazen i plot a pes. Na boudnici z r. 1830 jsou například rostlinné ornamenty doplněny obrazy domků. Vyšívalo se barevnou vlnou i bavlnou. Pozoruhodná je kombinace červené a žlutozelené barvy, použitá zejména v rostlinných ornamentech. Nalezneme ji také na fragmentech výšivek z Novoměstska. Jednotlivé doklady výšivek boudnic u okolí Nového Města, Žďáru a Dačic naznačují rozmanitost výšivkových typů v těchto okrscích. Výšivky na boudnici z Jemnicka, pravděpodobně z konce 18. století, se blíží typu telčských výšivek. Pokud se boudnice vyšívaly ještě v 2. polovině 19. stol., odpovídá jejich výzdoba výšivkám na plenách z toho období. Stejný ráz mají i vyšívaná prostěradla.

Pevné místo ve svatebním obřadu nejjižnější části Horácka měl svatební prapor. Ve svatebním průvodu nechyběl na některých místech ještě v 70. letech minulého století. Početná sbírka těchto artefaktů je uložena v muzeu v Telči a Dačicích, na Českém Horácku v Počátkách; prapory moravského původu má též muzeum v Jindřichově Hradci. Svatební prapory jsou navíc doloženy na Humpolecku, Jihlavsku a Třebíčsku. Majitelem praporů byly obce, jejichž jménem byly prapory obvykle označeny. Vedle toho bývá na praporech datum vzniku, popřípadě další text. Prapory se ke svatbám půjčovaly ženám, které odvážely nevěstinu výbavu do jejího nového domova. Podle starších vyobrazení však nechyběl prapor ani ve svatebním průvodu. Není pochyby o tom, že byly zhotoveny nejzručnějšími vyšívačkami, patrně na zakázku. Mluví pro to nejen náročnost výzdoby, ale zejména společný rukopis u několika výšivek. Jen výjimečně mají prapory nízkou výtvarnou úroveň, a ty jsou mladšího data.

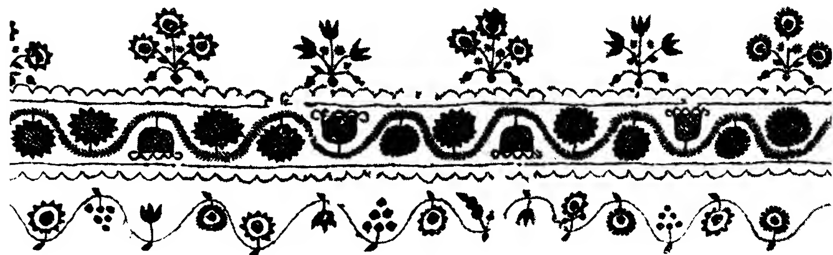
Prapory tvoří čtverec nebo obdélník plátna. Čtverec se jednou stranou připevnil k dlouhé tyči, obdélník se přes ni přehnul podél střední osy, takže vznikl dvojitý prapor. V obou případech se výzdoba komponovala do celé plochy, bez ohledu na způsob připevnění. Prapory se lemovaly krajkou, výšivkou nebo třepením, obvod se pak zdobil pásem rostlinných a geometrických motivů. Těžiště výzdoby bylo ve středu plochy nebo při jednom i dvou protilehlých okrajích. Hlavní výzdoba sestává ze symbolů manželského života a lásky — srdce, věnce, rozmarynky, hostie, kolébky, figur snoubenců a postav nezbytných při svatebním obřadu, například mládenců, družbů aj. Figurální motivy jsou často v seskupení, které vypravuje o svatbě a rodinném životě. Na jednom je zobrazen svatební průvod včetně muziky, koní i vozu, na jiném žena u přeslice, opatrování dítěte, dokonce i domácí hádka. Tento narativní ráz výšivek je pro svatební prapory typický a je v některých převažující. I takové obrazy doplňují v ploše rozmanité ornamenty, rostlinné i geometrické, zvlášť výrazné jsou typické hvězdy, růžice, závitnice a výjimečně též motivy ptáčků, které mají doplňující funkci. Jen jediný z dochovaných praporů není vyzdoben figurami, zato je tu spleť rozmanitých ornamentů starobylých forem, v kompozici několika soustředných kruhů uprostřed plochy. Obdobný věnec vyvažuje na jiném praporci figurální výzdobu a tyto dvě výšivky jsou nejzřetelnějším dokladem společného autorství.

Prapory se vyšívaly převážně bavlnkou, v několika případech vlnou a hedvábím. Výšivkový materiál neměl valný vliv na technologii výšivek, v níž nepozorujeme velkých rozdílů, zato dával výšivce rozmanitý tvar. Základem je konturování jednoduchými stehy — stonkovým a zadním — nebo stehem řetízkovým, výplň některých

ploch řetízkovým nebo plochým stehem a v poslední fázi zdůraznění tvarů pomocí flitrů a korálků. K obrysovým výšivkám se používalo bavlnky nebo lněné barvené příze, lesku výplní dodávalo hedvábí a plastičnosti tvarů, stejně jako sytosti barev, napomáhala vlna. Přes jednotu obsahu a technologie sledujeme v podání figur v podstatě dvojí pojetí. Jedno se projevuje snahou o co nejrealističtější zobrazení skutečnosti, druhé spočívá ve stylizaci nestejného stupně, která v mezní hranici ztvárňuje figury nejen ornamentálním způsobem, ale navíc je začleňuje téměř rovnocenně do řady ostatních motivů. Ani podle těchto znaků, ani podle estetické hodnoty, nemůžeme seřadit výšivky do přesné vývojové řady. Datované svatební prapory pocházejí z let 1831—1870. Některé z nich, zejména prapory uložené v dačickém muzeu, jsou bezpochyby starší. Ani výšivkový materiál není spolehlivý pro datování, protože již od druhé poloviny 18. století máme doklady o mnohosti a rozmanitosti zboží, kterým byly zásobovány místní jarmarky. Estetické hodnoty výšivek závisely zcela na invenci autorky. Až na výjimky je každý prapor sám o sobě dokladem výšivkového umění vysoké výtvarné úrovně. Přestože jsou tyto artefakty dílem profesionálních vyšívaček, nevymykají se z kritérií lidového umění. V tvarosloví ornamentů jsou patrny souvislosti s výšivkami na boudnicích i oděvních plachtách. Zaujímaly významné místo v lidových obřadech a proto také jejich výzdoba musila odpovídat normám místního lidového hodnocení.

Vyšívalo se i na těžších materiálech než je plátno. Takové výšivky byly dílem výrobců krojových součástek. Tu a tam máme doklady pro vyšívání na mužských vestách a ženských živůtcích.

4

Zdobily je skromné ornamenty, provedené vlnou nebo hedvábím. Mezi výšivkami na mužském kroji vyniká výzdoba bílých dlouhých kožichů, které byly v 19. století nejparádnějším oblečením. Nosily se také dubené kožichy, které však zdobil na zádech a u kapes jen prostý rostlinný ornament, vyšitý barevnou vlnou. Někteří autoři považují tyto kožichy za předchůdce bílých. Otázka vývoje horáckých kožichů však nebyla dosud vyřešena. V některých oblastech přetrvaly dubené kožichy až do konce 19. století. Takový kožich je např. uložen v třebíčském muzeu. Kdy se začaly dlouhé bílé kožichy nosit, prozatím nebylo přesně zjištěno. Ani archívní zprávy nepřinášejí mnoho světla do tohoto problému. V 16.—18. století byl nejvýše ceněn kožich potažený rozmanitým textilním materiálem. Bílé kožichy „vornáty" nosili v 19. století až do 30. let sedláci a formani. Kožichy byly poměrně drahé a staly se výrazem společenského postavení jejich majitele. Název „vornát" nebo též „tulipán" podle výzdoby kožichu se přenesl i na jeho nositele.

Bílé kožichy se šily z ovčí kůže a kolem krku se zdobily širokým límcem z černého beránka. Zapínaly se koženými poutky a knoflíky. Šili je kožišníci na mnoha místech, ale ne všichni je vyšívali. Vyšívání se provádělo do jemně vydělané bílé kůže, která se na kožich našila, a proto si někteří mistři výšivky objednávali od zručných kožišníků. Jsou známí výrobci v Polné, Humpolci, Hlinsku, Jihlavě, Brtnici, Stonařově, Kamenici a Dolní Cerekvi. Nejbohatší výzdobou se však chlubili kožišníci z Čech, a ti se svým zbožím zajížděli i na moravské jarmarky, kde měli dobrý odbyt.

Podle střihu a výzdoby existují dva typy bílých kožichů. Záda kožichů jsou rozčleněna do pěti dílů. Postranní díly sahají až pod pas, střední část od pasu k límci sestává ze dvou částí. U jednoho typu jsou díly pravoúhlé, sestavené z obdélníků a čtverců. Každý z nich má samostatnou výzdobu. Druhý typ charakterizují lichoběžníkové tvary dílů a jejich zaoblené rohy. Výzdoba na zádech přechází ze spodního středního dílu do dílu vrchního. Rozmanitost tohoto členění ovlivnila kompozici výšivek. Švy na kožichu v obou případech zapravují široké pásy bílé kůže, na kterých jsou vyšity rostlinné a geometrické ornamenty. Výraznější aplikace rámuje kapsy, ale dominanta je na zádech. Jsou to stylizované kytice, u prvního typu samostatné uprostřed obou středních čtverců, druhý typ má dominantu výzdoby ve spodním poli a zužující se plochou vybíhá vzhůru k límci. Barevnou vlnou se vyšívaly zejména rozměrné typy všelijakých růží a jejich poupat, které mají mnohdy tvar tulipánů. Doplňkem rostlinných motivů jsou i motivy ptáků.

Bílé kožichy se nosily na celém Horácku a zasahovaly až do některých oblastí Podhorácka. Máme o nich zprávy např. z okolí Náměště nad Oslavou, kde je oblékali sedláci ještě v poslední čtvr-

tině minulého století. Oblékali je prý i obyvatelé německých vesnic.

Vedle kožichů se vyšívaly i jiné kožené součástky mužského kroje, a to jirchové kalhoty „koženice“ a široké opasky. Kalhoty, krátké pod kolena, byly světle žluté, tmavě hnědé a černé, vyšívané červeným, zeleným a bílým hedvábím podél postranních švů, vpředu a na kožených tkanicích, které se zavazovaly kolem nohy. Vyšívání sestávalo z geometrických motivů. Technologie hlavní výzdoby na předních dílech odpovídá technologii vytváření ornamentů na uzlíčkových čepcích. Tvary se podkládaly motouzem a z rubu obšívaly, takže vznikl plastický dekor. Kožené tkanice se navíc na rozšířených koncích zdobily perforací. „Koženky“ zhotovovali krejčí specialisté. Prodávali svoje zboží na jarmarcích. Tak tradice výroby byla v Moravských Budějovicích a v Třebíči. O četných konkurenčních sporech krejčích kožených kalhot máme zprávy z druhé poloviny 18. stol. J. F. Svoboda uvádí v posledních

5

výrobců na Moravském Horácku mistra Kubíčka z Třebíče. Světlé koženky nosili tu a tam příslušníci nejstarší generace ještě v druhé polovině 19. století.

Tak jako výzdoba kožichů a kožených kalhot byla záležitostí mužů, tak i vyšívané opasky jsou prací mužských rukou. Opasky byly široké, zapínaly se často několika přeskami, a v rubu bývaly opatřeny kapsou. Pro tu kapsu je také v posledním období, tj. ještě na počátku našeho století, nosívali formani, aby do ní bezpečně uschovali na dalekých cestách peníze. Výšivkovým materiálem tu byly řemínky, častěji paví brka. Tuhý materiál ovlivňoval tvary motivů, ale přesto je zřetelná jejich souvislost s tvaroslovím ostatních výšivek. Výraznější je geometrizace rostlinných motivů. Výsledkem této namáhavé práce jsou výšivky neobyčejně vyhraněného čistého tvaru i kompozice. Na přední straně bývaly někdy signovány. Přesto, že o nich máme zprávy z celé oblasti, zachovaly se zejména na Českém Horácku. Jejich skromná kolekce uložená v muzeích představuje dokonalé estetické výrobky.

Porovnání všech druhů výšivek na Horácku ukazuje stylovou příbuznost výšivkových motivů i četné společné znaky v technologii a vývoji výšivek. Od výšivek na plátně, vytvářených oboustranným stehem lněnou přízí, který od 17. století přežíval až do století 19., směřoval vývoj k zjemňování ornamentů i technik. Detailní rozdíly určoval druh textilie a její funkce. Tyto složky stály v pozadí kompozice výšivkových motivů i jejich umístění v ploše.

Společně musíme posuzovat výšivky obřadních textilií. Zvláštní postavení mají pak zejména výšivky figurálních motivů, a to i v širším komplexu horáckých výšivek. Obřadní textilie jsou jednak rozdílné, jednak mají základní společné rysy. Zatímco koutní plachty si dokázaly zhotovit ženy samy, svatební prapory jsou výtvory těch nejzručnějších a nejnadanějších. Je pozoruhodné, jak málo se dochovalo „boudnic" ve srovnání s prapory, uvážíme-li, že byly součástí výbavy každé nevěsty. Teprve v posledním období jejich uplatňování je měly pouze porodní báby k dispozici pro své okolí. „Boudnice" se kladly mladým zesnulým matkám do rakve a domácí vyšívání se zvlášť neoceňovalo, proto zejména se ztrátou obřadní funkce došly mnohé z nich zkázy. Některé dostaly novou, dekorativní úlohu v interiéru. Praporů se zachovalo poměrně dostatek; jako erární majetek se pečlivěji opatrovaly a dokonce se pořizovaly kopie. Zejména na praporech měla významnou úlohu figurální výzdoba. Nejdůležitějším společným znakem obou typů textilií je jejich obřadní funkce a začlenění do rodinného a společenského života na vesnici. S touto

úlohou těsně souvisí ornamentika jejich výšivek. Společným rysem je též určitá dokumentární hodnota pro studium některých stránek lidové kultury.

Přihlédneme-li k výšivkám oblastí, které s Horáckem sousedí zjistíme rozdíly uvnitř naší oblasti i vzájemné souvislosti s vyšívačským uměním okolních okrsků. Dělicí linkou v Čechách se jeví řeka Sázava. Výšivky na sever od ní souvisejí spíše s výšivkami středočeskými a k nim se kloní též toto umění na Poličsku, Žďársku a v okolí Nového Města. Je to vlastně celá oblast, kterou charakterizuje společná krojová součástka — půlkový čepec. Okrsky jižně od Sázavy přecházejí od Humpolce k oblasti jihočeské, na Moravském Horácku má k ní z hlediska výšivkového umění blízko Telčsko a částečně i oblast Velkomeziříčska. Zvlášť výrazně ukazují na tyto vztahy výšivky koutních plachet. Pozoruhodné je též sledovat oblast svatebních praporů od Humpolce přes Telč, Blata, Prácheňsko a dále až na Chodsko. Toto prolínání s uměním sousedních oblastí je jedním z důsledků hlubších politicko-hospodářských a kulturních vztahů, které tkví hluboko v historii. Toto rozdělení souvisí se vzájemnými obchodními a společenskými styky jednotlivých okrsků. Vzájemné působení nebylo ve vývoji výšivkového umění na škodu, mělo spíše kladný podíl na tom, že horácké lidové výšivky dosáhly neobyčejné úrovně.

Horácké výšivky sice patří oblasti na rozmezí Čech a Moravy, přesto však nenesou znaky přechodné oblasti. Svou historií mají blíže k výšivkám v Čechách, již tím, že jejich vývoj končí v druhé polovině 19. století (v té době se také na Moravě přestalo vyšívat třeba na Hané). Tím se výrazně odlišují od výšivek na jižní a východní Moravě. Nemohlo proto na Horácku dojít k výšinu z tradičního stylu, jako v některých okrscích na Moravě. Na rozdíl od jihomoravských výšivek a výšivek jihočeských se vyšívané textilie na Českomoravské vysočině vyznačovaly barevnou střídmostí a v některých okrscích zvlášť výraznou jednoduchostí tvarů i kompozice. Jejich společným jmenovatelem bylo udržování a přetváření četných tvaroslovných znaků z minulých dob a jejich uplatňování ještě v polovině minulého století. V tomto ohledu jsou zejména výšivky jižní části Horácka výrazně poznamenány renesanční ornamentikou, podobně jako výšivkové motivy oblasti jihočeské.

Charakteristickým rysem výšivek na Vysočině je jejich vysoká technologická a estetická hodnota a významná funkce v životě horáckých vesnic a městeček.

Die Volksstickereien in der Böhmisch - Mährische Hochebene

Die ältesten bisher entdeckten Stickereien in diesem Gebiet stammen aus dem Ende des 17. Jhrdts. Aus älterer Zeit gibt es in verschiedenen Archivquellen vom 16.—17. Jhrdt. nur vereinzelte Nachrichten. In Museumssammlungen befindlichen aus diesem Gebiet stammenden Stücken gehören meistens dem Zeitraum vom Ausgang des 18. Jhrdts. bis die 70. Jahre des 19. Jhrdts. Es sind vor allem gestickte Hauben, leinwandene Kopf- und Umhangtücher, Brauchtextilien, weisse Mannspelze, lederne Beinkleider und Leibgürtel.

Die Auswahl der ornamentalen Motive stand in enger Beziehung zu der Funktion und Form der gestickten Textilien und bestand überwiegend von stilisierten pflanzenartigen und geometrischen Formen.

Die Stickerei entwickelte sich von robusten am Leinwand mit dem geblichernen oder gefärbten groben leinernen, farbigen wollenen oder seidenen Garn, im vollen doppelseitigen, flachen Stich gestickten Formen, zu feineren, im farbigen, zum Schluss weissen baumwoilenen Garn durchgeführten Motiven. Besonders bedeutende Aufgabe auf den brauchtümlichen Stickereien, Wochenbettvorhänger und Hochzeitsfahnen, hatten verschiedene Liebe- und Fruchtbarkeit symbolisierende Motive und figurative, oft in mannigfaltige Abbildungen des Hochzeitsvorgangs und Familienlebens zusammengesetzte Szenen. Hochzeitsfahnen wurden im Süden unseres Gebiets in Hochzeitszug getragen. Sie waren Gemeindeeigentum und wurden bei besonders begabten Stickerinnen bestellt.

Nur einfachere Stickereien besorgte jede Hausfrau für sich. Feinere und vor allem ornamentalreichere Stickereien, stichten ärmere und erprobte Dorfbewohnerinen, welche mit Geld oder Lebensmittel bezahlt wurden. Ähnlich behielt sich die Sache mit den gestickten Kleidungsstücken; sie wurden von Spezialisten genäht und verziehrt. Trotzdem gehören alle diese Artefakte in die Schatzkammer der Volkskunst, den ihre Schäpfer entstammten der ortsansässigen Bevölkerung, arbeiteten für den ortsansässigen Kunden und mussten die Auswahl der Motive und die Art der Verarbeitung in den Grenzen der dorfmässigen Überlieferung halten.

So kam es im Laufe der Zeit zu bestimmten Verschiedenheit in der Volksstickerei in einzelnen Districkten dieses Gebietes. Im Norden hängen sie mit dem mittelböhmischen, im Süden mit den südböhmischen Stickereien zusammen. Diese Tatsachen sind auf ältere ökonomische und geselschaftliche Entwicklung zurückzuführen.

Die Stickereien weisen ein erstaunlich hohes Niveau an Kunstfertigkeit und technologisches Können auf. Besonders im Süden des Gebietes blieben manche Renaissanzemotive in ihnen aufbewahrt.

The Embroideries in the Bohemian - Moravian Highlands

The origin of the oldest known embroideries of the Bohemian-Moravian Highlands is from the end of the 17th century. From earlier times we have the evidence of them in the archives from the 16th and 17th centuries. There are many objects to be seen in the museums originating from the 18th uptil the second half of the 19th century. There are the embroidered caps, linen scarves and threecorner scarves, ceremonial textiles — childrenbed curtains and wedding-banners, man's white sheep skin coats, knee breeches from leather and embroidered belts.

The selection of the plant and geometrical motifs depends on the form and function of the embroidered object. The developement of the forms of the motifs altered from large patterns to feiner, and using linen, woolen and silk down to cotton threads. Of special importance are the motifs symbolising love and fertility. They often form sceenes depicting wedding festival or sceenes of familien life. The wedding-banners were carried in the wedding processions. There were in the possesion of the village and they were embroi-dered by highly gifted craftswomen. Simpler embroideries were made by the women themselves in the homes. The hand embroide-red parts of the folk costumes, already mentioned, were also made by specialists. Inspite of this these embroideries belong to folkart because they were made at the level of the point of views of the villagers collectively.

The embroideries wary according to the districts. The style and developement of these arts show a relationship between the north

part of our area to the Central Bohemia and a corresponding relationship of the southern part to South Bohemia.

These relationships are based on the economical, political and cultural connections which are burried deep in the history.

The embroideries in our area are of a highly esthetical and technological standard and especially those in the southern parts have carried on many various forms of the renaissance period.

2

3

Seznam vyobrazení

Barevná příloha

1. a 4. strana obálky a kresby v textu: motivy výšivek na koutních plachtách, uložených v muzeu v Humpolci

Na předsádce motiv nejstarší výšivky, uložené v muzeu v Dačicích.

Verzeichniss der Abbildungen

5. Figuralmotiv auf einem Wochenbettuch (Počátky, Museumssammlungen)

Farbige Bilderbeilagen

1. u. 2. Stickereien aus den Sammlungen des Museums in Telč und Humpolec

3. Verzierung eines Mannspelzes (Třebíč, Museumssammlungen)

Auf der 1. und. 4. Umschlagseite Motive auf den Wochenbettüchern aus Museum in Humpolec.

Textzeichnungen geben einzelne Motive verschiedener Stickerein von den Wochenbetüchern vom Museum in Humpolec wieder.

Als Frontispice Motiv der ältesten Stickerei vom Museum in Dačice.

Photographs

1., 1a. Embroidery dated 1673 (Museum in Moravské Budějovice)

2. Woman's cap — vicinity of the district Žďár n. Sázavou (Museum in Velké Meziříčí)

3. Embroidered part of the threecorner scarf (Museum in Nové Město na Moravě)

4. Plant motif on the childbed curtain (Museum in Velké Meziříčí)

5. Figural motif on the childbed curtain (Museum in Počátky)

List of colour Plates

1. Embroidery on the wedding — banner (Museum in Telč)
2. Embroidery on the childbed curtain dated 1851 (Museum in Humpolec)
3. Embroidery on the man's sheepskin coat (Museum in Třebíč)

Drawings in the cover and text: Motifs of the childern — bed curtain's embroideries (Museum in Humpolec)

Frontispice: Motif of the oldest embroidery from Dačice (Museum in Dačice).

ZÁKLADNÍ LITERATURA:

K. V. Adámek, Památky východočeské, Chrudim 1904

F. Bukáček, Kroj poličského panství, Polička 1940

J. Kopáč, Bývalý horácký kroj Vysočiny českomoravské v Čechách, Humpolec 1925

M. Krejčů, Horácký kroj, Telč s. a.

F. Lego, Svatební praporce z okolí Počátek, Český lid III, 1894

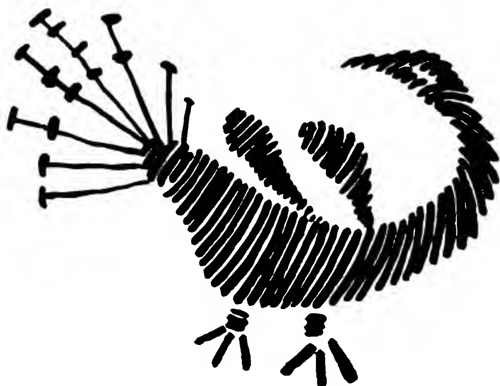
J. J. Pavelka, Některé prvky ornamentu moravského Horácka, Od Horácka k Podyjí, r. 9, 1931/1932

V. Pražák, Figurálně zdobené horácké plachty, Český lid 3, 1948

D. Stránská, Lidové kroje v Československu, díl I, Čechy, Praha s. a.

J. F. Svoboda, Moravské Horácko, Praha 1930

V. Svobodová, O horáckých figurálních výšivkách, Národopisné aktuality, Strážnice 1965, č. 3—4

V l a s t a   S v o b o d o v á

O HORÁCKÝCH VÝŠIVKÁCH

Obálka, kresby a grafická úprava: Alexandra Martínková

Fotografie v textu a barevné příloze: Miloš Budík, Anna Sedláková

Vydalo Horácké muzeum v Novém Městě na Moravě 1967

Vytiskla Grafia 31, Jihlava

3913 - Q-07*70573

